

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА ОСВІТНЯ КУЛЬТУРА: ТОЧКИ СТИКАННЯ

Бондаренко О.В. (м. Запоріжжя)

Анотації

У статті розглядається феномен ментальності як соціокультурний фактор змінювань, що відбуваються в освітньому просторі сучасної України. Показано, яким чином через ментальність забезпечується поєднання відносно самостійних, але взаємопов'язаних явищ – зовнішніх реалій суспільної життєдіяльності людини та внутрішніх змістів функціонування її свідомості у цих реаліях. Запропоновані шляхи дослідження взаємної обумовленості українського освітнього середовища особливостями української ментальності, обґрунтовані механізми її становлення, розвитку й трансформації ментальними факторами.

The phenomenon of mentality as socio-cultural factor of treasons which take place in educational space of modern Ukraine is examined in the article. It is shown, how due to mentality the combination of independent, but connected phenomena is provided (meaning external realities of functions of man and internal senses functioning of its consciousness in these realities). The ways of research of mutual conditionality of the Ukrainian educational environment by the features of Ukrainian mentality are offered, mechanisms of becoming, development and transformation mental factors are grounded.

Ключові слова

НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ, ОСВІТНЯ КУЛЬТУРА, ОСВІТНІЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ, ІНДИВІДУАЛЬНА ТА СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ, МЕНТАЛЬНІ РИСИ, СПОСІБ МИСЛЕННЯ ТА ПОВЕДІНКИ, СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Вступ

Дослідження різнобічних процесів та явищ суспільної життєдіяльності національного суб'єкта України передбачає заглиблення на популярний сьогодні та такий, що є майже зовсім не досліджуваним вітчизняною соціально-філософською думкою, рівень – рівень дослідження його (національного суб'єкта) ментальності. Показати взаємозв'язок особливостей сучасного освітнього українського соціально-культурного середовища із рисами, властивостями, механізмами трансформації ментальності сучасного українця є цікавою теоретичною й практичною проблемою, зокрема, в аспекті з'ясування різноспрямованості такого взаємозв'язку.

Мета статті: показати взаємозв'язок особливостей сучасного українського освітнього середовища механізмами становлення, розвитку й трансформації української національної ментальності, яка, зокрема, постає соціокультурним фактором змінювань, що відбуваються в освітньому просторі сучасної України, та культурним

тлом поєднання відносно самостійних, але взаємопов'язаних явищ – зовнішніх реалій суспільної життєдіяльності людини у сфері освіти та внутрішніх змістів функціонування її свідомості у цих реаліях.

Обговорення проблеми

Розвиток освіти є потребою, без задоволення якої будь-яке суспільство не має майбутнього. Це стосується як світових реалій, так й ситуації сучасної України. Осягнути сьогодення, напрацювати узагальнені висновки стосовно різнобічних процесів, що розгортаються у просторі світової й української освітньої культури, дуже складно. Глобалізація, інформаційна революція, надсучасні промислові технології чинять потужний вплив на економіку і політику, мистецтво і мораль, побутові процеси і міжособистісні відносини. Так само під їх всеохоплюючим впливом перебуває й освіта, яка набуває нових обрисів та рис, трансформуючись разом з трансформацією життєвих процесів в суспільстві. Вітчизняні вчені (В.Кремень, С.Ніколаєнко, М.Михальченко, В.Огнев'юк й інші) в останні роки виступили з низкою праць, в яких осмислюється означена проблема взаємозумовленості процесів в освітньому середовищі суспільними змінами взагалі.

Своєрідним культурним тлом дивовижних за швидкістю та змістом змінювань соціального та індивідуального буття людей постає феномен ментальності, що безпосередньо стикається із всебічними перетвореннями вигляду оточуючого людину світу та форм її буття у ньому. Ментальні процеси виступають потужним фактором розгортання освітньої культури, без врахування яких ми не вибудуємо ефективну систему освіти, яка б гарантувала відповідну сучасним вимогам підготовку людини до життя. Через ментальність забезпечується поєднання відносно самостійних, але взаємопов'язаних, явищ – зовнішніх реалій суспільної життєдіяльності людини та внутрішніх змістів функціонування її свідомості в цих реаліях.

Що є ментальність? В останні роки проблематика ментального отримала достатньо широке розповсюдження у політичній та повсякденній мовах, у матеріалах мас-медіа, у художній, публіцистичній та науковій літературі. Поняття ментальності в суспільствознавчі науки прийшло як розгортання уявлень про “психологію” суспільного індивіда, епохи, нації. Йшлося про ментальні культурні основи соціальних, економічних, правових й інших відносин, які яскраво віддзеркалювали співвідношення індивідуального і загального в суспільному житті й людській самосвідомості. «Як суб'єкт і результат суспільно-історичної діяльності, людина є системою, в якій фізичне й психічне (ментальне) поєднане нерозривно» [1, с. 10]. «Історія потребує людину – як суб'єкта історичного процесу» (А.Гуревич) [2, с. 17]; свідомість людини не залишається деякою статичною незмінною, вона має певні закони розвитку й саморозвитку власних структур (феномен ментального). Ментальний феномен

узагальнює складові та якісні характеристики різних соціальних суб'єктів – окремих індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому, виступає їх певною інтелектуально-духовною характеристикою. Вона постає цілісним феноменом, який комплексно відображає рівень цивілізованості народу, особливості його духовності, світосприйняття, віддзеркалює ступень інтелектуального розвитку суспільства як соціальний індикатор його стану.

У залежності від носіїв ментальності та сфери життєдіяльності людини ментальний феномен можна розглядати як його окремі різновиди – політична ментальність, економічна, релігійна тощо. Всі такі різновиди взаємопов'язані, бо в будь-якому з них ментальність виступає як загальна сукупність характеристик у сфері поведінки або мислення. У такій якості ментальність виступає засадою розкриття змісту феномена освіти, його принципових концептуальних положень.

Щоденна поведінка людини, як учасника численних суспільних ситуацій, є свідомою реакцією людини на певний стан світу. Категорії людського мислення і діяльності не є довільними продуктами людського розуму. Вони не лежать поза світом. Вони – явища, що виконують певну функцію у житті, у реальній дійсності. Вони є знаряддям у боротьбі людини за існування та в її прагненні пристосуватися, наскільки це можливо, до реального стану. Блага, товари, багатство, знання й всі інші суспільні цінності є елементами людських намірів й поведінки. Вони відповідають структурі зовнішнього світу, відбивають її властивості й відкривають цю структуру людському розуму, налаштовують розум людини на боротьбу за існування. Феномен ментальності постає своєрідною зоною перетину форм перебування людини у суспільстві та віддзеркалення їх у людській свідомості.

У цілому, феномен ментальності виступає онтологічним феноменом, що безпосередньо стикається з традиційними та новими проблемами філософської онтології. Ментальність як сукупність думок, вірувань, традицій й таке інше, як прояв глибинного рівня індивідуальної й колективної свідомості людини, є щільно пов'язаною з підвалинами картини світу, в якій перебуває людина, і яка фіксується у певних ментальних структурах, що містять стійкі образи світу, життєвий та практичний досвід людини конкретного суспільства. Ментальністю утворюються смисли тієї реальності, в якій живе та діє людина, зокрема, розгортання цієї реальності в аспекті освітньої культури.

Сьогодні важко відшукати людину, яка б ніколи не стикалася із терміном “менталітет” або “ментальність”. Автори фундаментальної праці з теорії ментальності М.Попович, С.Кримський, А.Ішмуратов, В.Омельянчик й інші [3, с. 129-130] поняття “менталітет” тлумачать як таке, що застосовується до окремо взятого індивіда, який знаходиться у деякому природному та культурно-соціальному оточенні і є носієм

певної ментальності. Відповідно цьому сприйняття світу цим індивідом та його поведінка в світі визначаються певними “ментальними станами”. “Ментальність” постає поняттям для опису соціально-психологічних явищ – світогляду та поведінки – суспільного індивіда. Про “ментальність” йдеться, коли мається на увазі, що представники певної спільноти, мають певну спільність у своїх світоглядах та в своїй поведінці, в яких можна виявити закономірності, пов’язані з цією спільністю їх світоглядних позицій та поведінкових засад [3, с. 110]. Описуючи світогляд та поведінку (менталітет) довільно взятого окремого індивіда, можна робити висновки про ментальність цілої спільноти індивідів, і навпаки. Ментальний світ окремих індивідів є підставою для аналізу їх сукупної діяльності в аспекті масового явища ментальності.

Термін “ментальність” вживається, коли з’являється необхідність назвати щось важко вловиме, але разом з тим реально присутнє у тій чи іншій обумовленості певних фактів свідомості або поведінки, що аналізуються; коли треба раціонально пояснити певні явища суспільного життя, заглиблюючись до відповідного рівня їх засад. Він постає поняттям соціально-філософським, соціологічним, психологічним. Різні автори у різні часи розуміли під ментальністю: і суперечливу цілісність картини світу, і дорефлексивний шар мислення, і колективне несвідоме, і соціокультурні автоматизми свідомості індивідів й груп, і глобальний, всеохоплюючий “ефір” культури, в який занурені всі члени суспільства й інше [4, с. 175-176]. Але, обов’язковим є акцентування уваги на важливому моменті впливу ментальності на звичаї, традиції, вірування, знання та способи їх отримання, способи та прийоми дії й інші складові духовної і матеріальної культури людства. Останнім часом у вітчизняній літературі з’являється все більше праць з проблем ментальності, зокрема, і в контексті філософії й соціології освіти, хоча довгий час у вітчизняній соціально-філософській думці дослідження ментальності було своєрідною “білою плямою”. Ментальність тлумачиться як «спосіб бачення світу, ...рівень суспільної свідомості, на якому думка не відділена від емоцій, від латентних звичок і прийомів свідомості...» [5, с. 59].

В українських наукових джерелах часто використовуються переважно в однаковому розумінні поняття “ментальність” і “менталітет”. На нашу думку, хоча й є аргументи на користь їх розмежовувати, – а саме, термін “менталітет” застосовувати, коли йдеться про світобачення окремо взятої людини, тоді як термін “ментальність” використовувати в широкому розумінні, як механізм мислення, як принцип організації мислення, стосовно певної сукупності людей, соціальних груп, народу в цілому, – є всі підстави вживати їх як синонімічні, тотожні поняття. У латинській мові *mens*, *mentis* означає будь-яке духовне явище чи діяльність: розум, мислення, обдумування, думка, образ мислення, душевний склад, характер, схильності, а також

батьорість, мужність, відвагу, бажання, намір, план [6, с. 420]. Звідси пізньолатинське (XIV ст.) *mentalis* – «те, що від інтелекту». У кембриджському словникові англійської мови «ментальний» (*mental*) пояснюється як прикметник, що говорить або про розум (*mind*), або про процеси мислення (*thinking*). Отже, слово «ментальний» слід вживати в цьому значенні – як те, що відбувається «в умі», в психіці індивіда, а також в його матеріально виражених поведінкових діях, через які можна показувати їх внутрішній, ментальний, зміст.

Ментальність – це поняття для визначення структури й рівнів мислення; сформована система елементів світосприйняття, яка зумовлює відповідні механізми поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот та індивідів, включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих й підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, які визначають здатність цих спільнот та індивідів до адекватного сприйняття чи дії [7, с. 212]. Ментальність формується як результат традицій, культури, соціального середовища життєдіяльності людини. Вона й сама їх формує, виступаючи їх неявним (й наявним) джерелом, фіксуючи сталу структуру внутрішнього світу людини щодо сприйняття нею конкретних суспільних ситуацій та оточуючої її реальності в цілому.

Сучасну систему освіти України слід розглядати в контексті історико-культурних особливостей української національної ментальності, а також з врахуванням необхідності становлення й утвердження України не лише як локальної, але й як європейської і світової модерної цивілізації. Україна повинна мати власну ідентичність, національний характер й культуру, отже, має потребу у власних національних системах науки, освіти і виховання, що не суперечать сучасним демократичним формам організації влади й управління, ринкових економічних відносин, зростання авторитету людської особистості. Світ ментальності поєднує раціоналізовані форми організації суспільного життя із безпосередньо неусвідомлюваними шарами свідомості, визначаючи таким чином цілісний спосіб життєдіяльності людей. Природне й культурне, раціональне й емоційне, індивідуальне й суспільне, національне й загальнолюдське – все це перетинається на рівні ментальності, ховаючись та проявляючись в її сутності. Ментальність є людською активністю, що об'єктивована у матеріалізованих культурних формах.

Осмислення взаємообумовленості українського освітнього середовища особливостями української ментальності, обґрунтування механізмів його становлення, розвитку і трансформації ментальними чинниками дозволяють надати певні теоретичні передбачення на перспективу.

З одного боку, національна ментальність є самостійним, самодостатнім суспільним феноменом будь-якої країни. Вона віддзеркалює особливості механізмів мислення й поведінки

національних соціальних суб'єктів в різних суспільних сферах. З іншого боку, ментальність як така не є самоціллю, вона обов'язково відтворюється в суспільстві та людях, змінюючи при цьому економіку, збагачуючи культуру, духовність, державну політику, самих соціальних суб'єктів, отже, трансформуючи суспільні процеси в галузі освіти.

Якими є тенденції розвитку освітньої системи в Україні, якщо подивитися на це через призму розвитку феномену ментальності?

Зважаючи на отриману Україною спадщину, в індивідуальній та суспільній свідомості (й ментальності) її жителів йдуть суперечливі процеси. Україна й досі продовжує пошук духовних засад. Трансформація ментальності є процесом довготривалим. При цьому неодмінно виявляє себе певний консерватизм суспільної та індивідуальної соціальної свідомості з позитивними і негативними її характеристиками, який в певній мірі гальмує як соціально-економічний поступ країни, так й позитивні зміни в галузі освіти. Але, все одно, відроджуються та пробивають собі шлях вихідні особливості й риси національної економічної ментальності України, які наближують запровадження кращих європейських стандартів життя в Україні.

Побудова нового для України ринкового соціально-економічного середовища вимагає формування нової людини ринкового типу, якій притаманні такі загальновизнані риси ментальності, як готовність інтенсивно та високопродуктивно працювати, усвідомлення права власності на свою робочу силу, здатність до адаптації, інновацій, перенавчання, високий рівень самодисципліни, прагнення підвищувати на ринку праці свою конкурентоспроможність, економічне мислення, орієнтація на належну оплату праці та задоволення різноманітних потреб, повага до права власності та орієнтація на зростання власного капіталу, зацікавленість в успішній та прибутковій діяльності особи або колективу та інше. Рівень освіти такої людини має бути якнайвищим. На жаль, сучасні соціологічні й психологічні дослідження ще фіксують значну кількість деформацій й відхилень та психологічних перешкод щодо чіткого усвідомлення людиною вимог, які до неї пред'являються [8]. Значній кількості пересічних українців притаманні певний консерватизм в мисленні, відсутність достатньо швидкої реакції на зміну обставин для адекватної корекції своєї поведінки.

Звичайно, неприємно і нелегко погоджуватися з такими реаліями. До того ж, як відомо, ментальним структурам властива інертність. Але у залежності від зрушень у масовій свідомості, економіці, психології й від форм спілкування та влади можуть відбуватися змінювання ментальності. Тому подолання таких негативних рис має бути важливим завданням соціальних програм різних рівнів й спрямувань.

Ринкові перетворення в Україні на тлі демократизації політичного життя об'єктивно призводять до формування громадянського суспільства, отже мають спонукати складний та суперечливий процес відродження особистості – з усіма її базовими потребами, посеред

яких потреба в отриманні високого рівня якісної освіти посідає провідне місце. Економіка ринкового типу дійсно породжує принципово нові особливості суспільних відносин, які відбиваються на свідомості та поведінці людей, на їх ментальності. Радикально трансформується соціально-економічне середовище, соціальні умови й мета суспільної діяльності. Змінюється місце й вага окремої людини в суспільстві. Процес соціально-психологічної адаптації населення до ринкової суспільної атмосфери віддзеркалює зміну парадигм економічної свідомості, соціально-економічної психології, соціальної й індивідуальної ментальності. Відбувається зміна старої схеми мислення новою. Ринок спонукає прагнення людини одержувати знання, якісну освіту, нові й конкурентоспроможні для суспільства професії. Людина прагне створити навколо себе прийнятне (комфортне для неї) економічне, психологічне та інформаційне середовище.

Економічна криза (безробіття, зниження рівня життя та інші негаразди) перехідного періоду уповільнюють та ускладнюють шляхи вирішення завдань, які стоять перед суспільством та нацією, руйнують ціннісні орієнтації людей. Подолання цих явищ неминуче пов'язано з розвитком суспільної активності народу, утвердженням нової ринкової культури господарювання, формуванням нових засад освітньої культури, на тлі прояву кращих рис української ментальності. Привабливі світові моделі суспільного розвитку принесуть бажаний ефект Україні, якщо автори реформ будуть враховувати особливості української ментальності, необхідність відродження духовності, збереження трудових традицій, критичного осмислення власного та зарубіжного досвіду.

Посеред вітчизняних науковців проблема ментальності на сьогодні не є достатньо популярною. Майже взагалі відсутніми є роботи з дослідження проявів національної ментальності України в окремих сферах життєдіяльності суспільства – економічної ментальності, політичної, естетичної тощо. Ментальність – важливий аспект філософського осягнення суспільної реальності. Становлення уявлень щодо неї як фактору світової освітньої культури, висвітлення проблематизації ментальності в аспекті становлення й розвитку в сучасній Україні новітніх соціальних технологій освіти й виховання підростаючого покоління ще далеко не завершилися. Основні її дослідження – як зарубіжні, так й вітчизняні – ще попереду.

Висновки

У визначенні сутності української національної ментальності залишається багато нез'ясованого, недослідженого. Так само нез'ясованими постають механізми взаємовпливу сутнісних рис національної ментальності на особливості мислення й поведінки мешканця сучасної України у тих чи інших сферах суспільної

життєдіяльності. Важливо дослідити й розуміти закономірності розгортання цього взаємовпливу на перспективу.

Український народ, що є нащадком прадавніх культурних традицій, психічно асимілює та синтезує різні культурні традиції мислення, є народом найрізноманітнішого духовного досвіду. В українській національній свідомості відображена ментальна культура, що реалізується у пошуку універсальних засад людського буття, у вільному творчому підході до життя, – такі ментальні властивості знаходять своє віддзеркалення у формуванні та розвитку освітнього середовища сучасного українського суспільства.

Перспективи подальших досліджень:

– аналіз розмаїття форм та проявів української національної ментальності, законів та принципів внутрішньої логіки розвитку національної ментальності (духовності) новітньої України та виявлення безпосередніх чи опосередкованих механізмів втілення їх у будь-якій сфері суспільного життя;

– дослідження соціально-культурних механізмів, якими українська ментальність, як система фундаментальних психологічних рис нашого народу, здатна, при потребі, проявлятися в усіх соціально-економічних, політичних й культурних реаліях буття новітньої України, зокрема, у сфері її освітньої культури.

Джерела

1. Щокін Г.В. Загальні контури теорії соціального розвитку та управління // Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.

2. Споры о главном. Дискуссия о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов" / Отв. ред. Ю.Л.Бессмертный. – М.: Наука, 1993. – 208 с.

3. Проблеми теорії ментальності / М.В.Попович, І.В.Кисляковська, Н.Б.Вяткіна та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – 403 с.

4. Политология. Энциклопедический словарь / Сост. Ю.И.Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.

5. Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа "Анналов". – М.: РОССПЭН, 1993. – 243 с.

6. Латинско-русский словарь / Сост. А.М.Малинин. – М.: ГИС, 1961. – 763 с.

7. Соціологія: терміни, поняття, персоналії / За заг. ред. В.М.Пічі. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ-2000, 2002. – 480 с.

8. Злупко С.М. Вплив ринкових відносин на зміни в системі зайнятості населення Карпатського регіону // Карпати – Український міст в Європу: проблеми і перспективи. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20-22 травня 1993 р.). – Львів, 1993. – С. 38-40.

Стаття надійшла 29.09.2008 р.